

Michal Opatrný, Markus Lehner a kol.

Teorie a praxe charitativní práce

 **Uvedení do problematiky**

Praktická reflexe a aplikace

pro něž je doufání konstitutivní. Víra odpovídá na doufání lidí příslibem smyslu. Neboť křesťanská víra se může odvolávat na příslib, že tam, kde lidé chtějí dobro a jednají se zřetelem na dobro, nemá ztroskotání poslední slovo. Kde teologie vyjadřuje křesťanskou víru, dává lidské naději základ.¹³² Také tento impuls může mít význam pro naši společnost a pro sociální práci, která se uskutečňuje z pověření společnosti. Jsem si vědoma toho, že na tomto místě vyjadřuji teze filozofa Jürgena Habermase. V jedné odpovědi na otázku, jestli je stát odkázán na takovéto etické a náboženské základy, které sám ze sebe nemůže konstituovat, Habermas nadnesl, že náboženství jsou pro společnost významné tehdy, jestliže vlastními tradicemi jednak podporují „citlivost vůči (...) společenským patologiím“, jednak mohou „zastavit myšlenky (...) na odchod z tohoto života, který je zakoušen jako neutěšený.“¹³³ Tím by se náboženství mohla projevit i pro sociální práci jako „zdroj smyslu“.¹³⁴ Teologie má smysl pro sociální práci, protože vyjadřuje víru, že spása je nejen možná, ale i příslibená. Tím se popírá fatalistický výklad sociálních problémů, který podezřívá každou sociální práci z nesmyslnosti.

1.3.8 Teologie v kontextu sociální práce

Ve svých úvahách jsem vycházela ze sociální práce, jejímž „předmětem“ je řešení sociálních problémů. Konstituce sociálních problémů a jejich řešení je možné jen tehdy, jestliže „ideály dobrého života“, pro které se mimo jiné používají termíny lidská důstojnost a sociální spravedlnost, apelují na lidi. Aby mohly fungovat jako apel, který se stane důvodem motivace pro poskytnutí prostředků k řešení sociálních problémů, musí být ideály chápány jako možnosti, pro něž není nesmyslné pracovat. Teologie, která se vyslovuje proti fatalismu, má tedy základní význam pro sociální práci. Proto by měla mít své místo ve vzdělávacích programech sociální práce.

Ale neprofituje jen sociální práce z teologie. I teologie by mohla ze zařazení do studijních programů sociální práce profitovat. Rainer Krockauer v tomto směru navrhl, že teologie, která má své místo na vysokých školách sociálního zaměření, bude generovat své otázky ve stálé konfrontaci se sociálními problémy, které se vyskytují v každé společnosti. Samotnou sociální práci chápe jako „místo generující teologii“,¹³⁵ protože přece klade otázky, které vyzývají k teologické reflexi. Pro teologii, která chce reflektovat praxi víry církve, by mohlo být dobré uplatnit se ve vědeckém diskursu, který je zaměřen na problémy lidí a na možnosti jejich řešení. Takové teologii, která se tak zapojuje do kontextu, bude totiž sotva možné vyčítat, že je odcizená životu. Pro teologii budoucnosti je tudíž velmi dobré, že existují vysoké školy se sociálním zaměřením, na kterých jsou také teologické nabídky, nebo také teologické fakulty, na nichž má sociální práce a její vědecká reflexe své místo.

¹³² Srov. k tomu podrobněji: Andreas LIENKAMP, „Parteinahme für eine Solidarität mit den Armen: Impulse einer Theologie Sozialer Arbeit für die Gesellschaft.“ in *Theologie und Soziale Arbeit: Handbuch für Studium, Weiterbildung und Beruf*, ed. Rainer Krockauer – Stephanie Bohlen – Markus Lehner, München: Kösel, 2006, s. 263–274.

¹³³ Srov. Jürgen HABERMAS, „Stellungnahme zu dem Thema ‚Vropolitische moralische Grundlagen eines freiheitlichen Staates‘“ *zur Debatte* 34, č. 1 (2004): 2–4.

¹³⁴ Srov. Jürgen HABERMAS, *Glauben und Wissen*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2001, s. 22.

¹³⁵ Srov. Rainer KROCKAUER, „Soziale Arbeit als theologiegenerativer Ort.“ *Pastoraltheologische Informationen* 18, č. 1 (1998): 69–80.

2. Sociální práce a praktická teologie

Po reflexi základních souvislostí mezi křesťanskou vírou a sociální prací je na místě věnovat pozornost přímo vědecko-teoretickým souvislostem mezi vědou o sociální práci a praktickou teologií, která stojí v teologickém systému křesťanství sociální práci nejbližší. Zároveň si však tato kapitola klade otázku po autonomii sociální práce vůči teologii i osobní víře pomáhajícího. I vzhledem k tomu, co bylo uvedeno v první kapitole, je totiž třeba upřesnit, že souvislosti mezi křesťanstvím a sociální prací či praktickou teologií a vědou o sociální práci nespočívají jen v teologické reflexi sociální práce – jakoby byla objektem zkoumání teologie, či v ovlivňování sociální práce teologií – jakoby byla teologii subordinována. Teprve toto upřesnění pak umožňuje, aby zde mohla být charakterizována i sama charitativní práce.

2.1 Sociální práce a praktická teologie jako teorie jednání (Markus Lehner)

V žádném případě není samozřejmé, že mezi pastorální teologií a sociální prací existují souvislosti a společné výzvy. Kdo se na to zeptá studentů sociální práce v Rakousku nebo Německu, uslyší zřejmě protiotázku: „Co je to pastorální teologie?“ Kdo se na to zeptá studentů teologie, pravděpodobně uslyší: „Sociální práce – to přece není věda jako teologie.“

Abychom vytvořili vzájemné souvislosti, potřebujeme dva předpoklady: za prvé se musíme vzájemně znát a za druhé musíme mít společnou bázi. Tato společná báze musí být vytvořena i v oblasti teorie, a nejen v praxi křesťansky motivované sociální práce, jak je prožívána v Charitě.

Protože na obou stranách se ve vědeckých diskusích uplynulých let používal termín „věda o jednání“ nebo „teorie jednání“, aby se vyjádřilo vlastní sebechápání, mohlo by se to stát společnou teoretickou bází. Exemplárně zde můžeme uvést teorii sociální práce, která byla v devadesátých letech 20. století široce přijímána, abychom ji konfrontovali s aktuální koncepcí pastorální teologie.

2.1.1 Teorie sociální práce jako teorie jednání

Jestliže chce nějaká teorie sociální práce reflektovat praxi sociální práce, pak je v této oblasti důležitým výchozím bodem sebechápání aktérů. „International Federation of Social Workers“ vytvořila v roce 2000 tuto definici profese sociální práce: „Sociální práce jako povolání podporuje sociální změny a řešení problémů v mezilidských vztazích a uschopňuje lidi, aby ve svobodném rozhodnutí utvářeli svůj život. Opírá se o vědecké poznatky o lidském chování a sociálních systémech a zasahuje tam, kde lidé vstupují do interakce se svými okolím. Základem sociální práce jsou principy lidských práv a sociální spravedlnosti.“¹³⁶

Úkolem vědy o sociální práci je tudíž získat vědecké poznatky o lidském chování a sociálních systémech. Nesmí zůstat ovšem pouze u analýzy. Na základě těchto poznatků musí spíše formulovat také závěry, jak by bylo možné podporovat sociální změnu, jak řešit problémy mezilidských

¹³⁶ INTERNATIONAL FEDERATION OF SOCIAL WORKERS, „Definition von Sozialarbeit (německá verze),“ <http://www.ifsw.org/p38000409.html> [Citováno 10. 11. 2009].

vztahů, jak by bylo možné uschopnit lidi k tomu, aby ve svobodném rozhodnutí lépe utvářeli svůj život. Při tom nesmí postupovat bez hodnot, ale je povinována principy lidských práv a sociální spravedlnosti. Teorie sociální práce vede tedy od poznání reality k jednání, které je vedeno hodnotami.

Systematicky vyvinula tento koncept teorie již v roce 1986 Silvia Staub-Bernasconi¹³⁷. Silvia Staub-Bernasconi pracuje od roku 1998 jako profesorka sociální práce v Berlíně. Sociální práci definuje jako „společenskou odpověď na konstelaci problémů, v nichž chybí sociálně ekonomické, psychologické, sociální a kulturní zdroje uspokojování potřeb, případně nemohou být vlivem sociálních vztahů a členství samostatně rozvíjeny.“¹³⁸

Sociální práce je tedy odpovědí na sociální problémy. Vzhledem k tomu, že sociální problémy jsou vždy velmi komplexním jevem, je zapotřebí také komplexní teorie sociální práce, která by vzájemně spojovala více možností přístupu: „Jde o to vědět, co je problematické, a proto to volá po jiné praxi, proč je něco problematické ve smyslu příčin, ale také na základě jakých hodnot je nějaký věcný obsah považován za problematický. Dále však jde také o to určit, kdo, čím, v jakém směru a jak by se měl snažit něco změnit, a to s jakým výsledkem.“¹³⁹

Ze systematického propojení těchto rozdílných forem vědění vzniká vědecky zdůvodněná teorie jednání. Staub-Bernasconi konkrétně uvádí tyto formy znalostí:

1. **Znalosti předmětu**, které odpovídají na otázku: Co se děje? Zde jde o uchopení problému, jeho historie a o co nejpřesnější popis.

2. **Znalosti vysvětlení**, které odpovídají na otázku: Proč je tomu tak? Zde mají být objasněny příčiny a podmínky stavu problému, přičemž se zde uplatňují vhodné humánní a sociálně vědecké teorie (z medicíny, antropologie, psychologie, sociologie, ekonomie, práva atd.).

3. **Znalosti hodnot a kritérií**, které odpovídají na otázku: V jakém směru se má něco změnit? Zde jde o filosoficko-etické znalosti (z filosofie, sociální filosofie, etiky, teologie atd.), které umožňují posouzení (a odsouzení) problematických jevů, ale také navrhování žádoucích stavů a procesů, které pak ústí ve formulaci cílů. Silvia Staub-Bernasconi ve svých pozdějších pracích v této oblasti odkazuje na lidská práva jako společnou základnu hodnot na globální úrovni a vidí sociální práci jako profesi lidských práv.

4. **Znalosti postupu**, které odpovídají na otázku: Jak je něco možné změnit? Jakými prostředky mohou být problematické jevy změněny (čím?), kteří aktéři jsou při tom důležití (kdo?), v jakých krocích se má postupovat v detailech (jak?).

5. **Znalosti evaluace**, které odpovídají na otázku: Co se stalo? Zde jde o empirické vyhodnocení uskutečněného jednání v pohledu na to, do jaké míry bylo dosaženo žádoucího výsledku, a jaké důsledky a zpětné účinky mělo toto jednání v okolí.

Je možné uvést tuto teorii jednání, vytvořenou Silvii Staub Bernasconi, do paralely s konceptem praktické teologie jako vědy o jednání?

2.1.2 Praktická teologie jako teorie jednání

„Praktická teologie“ je podle definice Norberta Metteho v jazykovém úzu katolické teologie „souborným, případně dílčím označením pro skupinu teologických oborů, které jsou – na rozdíl od a v doplnění biblické, historické a systematické teologie – silněji než tyto obory zaměřeny na pra-

¹³⁷ Srov. Silvia STAUB-BERNASCONI, „Soziale Arbeit als eine besondere Art des Umgangs mit Menschen; Dingen und Ideen. Zur Entwicklung einer Handlungstheoretischen Wissensbasis Sozialer Arbeit,“ in: *Sozialarbeit* 18: 2–71.

¹³⁸ Silvia STAUB-BERNASCONI, *Systemtheorie, soziale Probleme und soziale Arbeit: lokal, national, international*, Bern–Stuttgart–Wien: Haupt, 1995, s. 134.

¹³⁹ Cit. dle: Ernst ENGELKE, *Theorien der Sozialen Arbeit, Eine Einführung*, Freiburg i.Br.: Lambertus, 2002³, s. 367.

xi teologické práce v církvi a ve společnosti.¹⁴⁰ Až do poloviny 20. století byla praktická teologie chápána jako aplikovaná věda. Existoval názor, že k tomu, co se učilo v ústředních teologických disciplínách, např. v dogmatice, morální teologii a církevním právu, nelze už přidat nic nového. To také prý není třeba, protože to podstatné tam již bylo řečeno.¹⁴¹ Principy, které se v nich učí, musí být jen konkretizovány pro pastorační praxi a duchovním musí být poskytnuty co nejdetailnější pokyny pro jednání. Kriteriem pro jednání tedy bylo to, co říká učení církve. Jestliže došlo k napětí mezi cítěním lidí a církevními normami, pak bylo zcela jasné: Církev má vždycky pravdu, pouze lidé jsou zmateni moderním duchem doby a musí být pastorační opatření přivedena zpět k učení církve.

Tento model myšlení byl zpochybněn pastorační praxí v oblasti společnosti, kde byla propast mezi myšlením lidí a církevními předpisy příliš velká: pastorační práce mezi dělníky, kteří z velké části zdomácněli v socialistickém dělnickém hnutí. Dělnický kněz a pozdější kardinál Joseph Cardijn založil v roce 1919 Křesťanskou dělnickou mládež JOC. Cílem této mládežnické organizace bylo ukázat mladým dělníkům a dělnicím opět přístup k víře a církvi a organizovat je.¹⁴² Pro práci ve skupinách tohoto hnutí vyvinul model, který se ukázal být velice úspěšný: „vidět – posoudit – jednat“. Díky velkým mezinárodním úspěchům tohoto hnutí se stal Cardijn důležitou autoritou v tématu pastorační práce, křesťanského sociálního učení a laického apoštolátu.¹⁴³ V sociální encyklice „Mater et Magistra“ (1961) papeže Jana XXIII. jsou tyto tři kroky, „vidět – posoudit – jednat“ výslovně doporučovány: „Zásady sociálního učení je možno obvykle uskutečňovat v těchto třech krocích: Nejdříve je třeba správně vidět skutečný stav věci; pak je třeba tento stav věci svědomitě posoudit na základě těchto zásad; konečně je třeba určit, co je možné a co se musí udělat, aby se tradované normy uplatnily podle místa a doby. Tyto tři kroky je možno vyjádřit třemi slovy: vidět – posoudit – jednat.“¹⁴⁴ I když je zde řeč o uplatnění tradovaných zásad, získávají místní a dobové poměry novou závažnost. Přiznává se totiž, že katolíci mohou při tomto postupu dospět k rozdílným názorům, i když mají čestné úmysly. A je to legitimní! „V takovém případě se musí přesto snažit zachovat vzájemnou úctu a respekt ve slově i činu.“¹⁴⁵

V pastorační konstituci II. Vatikánského koncilu (1962–1965) je přijímán tento trojý krok: vidět – posoudit – jednat s biblickým obrazem „znamení doby“: církev musí „neustále zkoumat znamení doby a vykládat je ve světle evangelia, aby mohla způsobem každé generaci přiměřeným odpovídat na věčné otázky, které si lidé kladou: jaký je smysl přítomného a budoucího života a jaký je jejich vzájemný vztah. Je tedy třeba poznávat a chápat svět, v němž žijeme, jeho očekávání, touhy a často i dramatickost.“¹⁴⁶

Tyto impulsy koncilu byly přijaty a dále rozvíjeny především v latinskoamerické teologii osvobození a pronikly pak zpět do praktické teologie v německy hovořících zemích. Dnes převládá značné porozumění pro to, že praktická teologie je teorií jednání, pro kterou jsou charakteristické tři kroky: „vidět – posoudit – jednat.“¹⁴⁷

¹⁴⁰ Norbert METTE, „Praktische Theologie,“ in: *Lexikon der Religionspädagogik*, ed. Norbert Mette – Folkert Rickers, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlagsgesellschaft, 2001, s. 1547.

¹⁴¹ Srov. Norbert METTE, „Von der Anwendungs- zur Handlungswissenschaft,“ in: *Theologie und Handeln*, ed. Ottmar Fuchs, Düsseldorf: Patmos, 1984, s. 50–63, zde 52n.

¹⁴² Srov. Markus LEHNER, *Vom Bollwerk zur Brücke, Katholische Aktion in Österreich*, Thaur/Tirol: Kulturverlag, 1992, s. 88.

¹⁴³ Srov. Josef CARDIJN, *Laien im Apostolat*, Kevelaer: Butzon & Bercker, 1964.

¹⁴⁴ JAN XXIII., *Mater et magistra, Encyklika o nejnovějším vývoji života společnosti a o jeho utváření ve světle křesťanského učení z 15. května 1961*, čl. 236.

¹⁴⁵ Tamtéž, čl. 238.

¹⁴⁶ II. Vatikánský koncil, *Pastorační konstituce o církvi v dnešním světě Gaudium et spes*, čl. 4.

¹⁴⁷ Srov. Herbert HASLINGER a kol., *Handbuch Praktische Theologie: Grundlagen*, Mainz: Grünewaldverlag, 1999, s. 31nn, 324nn.

První krok, vidět, je třeba chápat jako pokus nezaujatě vnímat životní realitu člověka; naslouchat, jak lidé sami vidí svoji situaci a jak ji posuzují, dříve než si člověk sám udělá úsudek. Pro tuto analýzu lidské životní reality jsou velkou pomocí humanitní a sociální vědy. Poskytují nástroje, které analyzují realitu. Při využití těchto nástrojů je ovšem třeba si uvědomovat, že každá analýza je vedena určitými zájmy, že vychází z určitých předpokladů o člověku a společnosti. Jako křesťané již vnímáme svět z určité perspektivy, která je silně utvářena křesťanskými hodnotami. Vidět realitu jako „znamení doby“ znamená, že jí už dáváme určitý význam, který nevidí každý člověk automaticky. Tak existují již předběžná rozhodnutí o tom, které aspekty reality jsou důležitější a které jsou méně důležité, tedy opce. Pastorační konstituce koncilu formuluje rozhodující opci ve své úvodní větě: Křesťané musí být vnímaví k radosti a naději, smutku a úzkosti lidí naší doby, zvláště chudých a všech, kteří nějak trpí.¹⁴⁸

Ve druhém kroku, posouzení, se hodnotí situace z hlediska víry. Latinskoamerický teolog osvobození Victor Codina při tom rozlišuje tři momenty: „denuncia“, t.zn. obžaloba nespravedlivých, nelidských stavů; „anuncio“, t.zn. hlásání radostné zvěsti o Božím království a s tím spojeného života v plnosti; „transformacion“, t.zn. volání po osobním a sociálním obrácení, aby se připravovala cesta Božímu království.¹⁴⁹ Všechno to se děje nejen na bázi osobního přesvědčení víry, ale s odvoláním na texty, na dokumenty víry, které jsou pro církevní společenství významné. Především je to Bible, na kterou se my křesťané odvoláváme. Při tom si musíme být vědomi toho, že z textů minulé doby nemůžeme očekávat žádné bezprostřední odpovědi na otázky dneška. „Můžeme pouze zkoumat, zda způsob, jak tehdy byly nacházeny odpovědi na srovnatelné otázky, neposkytují odkazy na zodpovězení dnešních otázek.“¹⁵⁰ Poslední krok, jednání, je rozhodujícím kritériem pro praktickou teologii. Na základě analýzy a posouzení situace je třeba vypracovat možnosti a kroky jednání. Při tom je třeba mít na zřeteli, že jednající jednotlivci jsou vždy začleněni v nějakém prostředí, v nějakém systému: v obci, diecézi, ve skupině, v církevním svazu. Tento systém rozhodujícím způsobem spoluurčuje možnosti jednání jednotlivce a musí být proto zahrnut do úvah.

2.1.3 Společný základ praktické teologie a teorie sociální práce

Tři kroky: „vidět – posoudit – jednat“ poskytují metodický most mezi praktickou teologií a křesťanskou sociální naukou. Tam se stal základním principem k vypracování sociálně etických textů a prohlášení, např. pro ekumenické sociální texty církve v Rakousku.

Toto chápání praktické teologie poskytuje však také spolehlivý most porozumění s teoriemi sociální práce, např. s teoriemi Silvie Staub Bernasconi.

znalosti předmětu	vidět
znalosti vysvětlení	posoudit
znalosti hodnot a kritérií	jednat
znalosti postupu	
znalosti evaluace	

Znalosti předmětu a vysvětlení, otázky „co“ a „proč“ jsou v praktické teologii integrovány do kroku „vidět“. Znalosti evaluace upozorňují na bolavý bod praktické teologie. Příliš často se omezuje jen na vágní návrhy jednání, aniž by bylo kriticky kontrolováno zavádění do reality. Je zajímavé, že latinskoamerická teologie osvobození tyto znalosti evaluace velmi dobře vnímá, označuje je

¹⁴⁸ Srov. *Gaudium et spes*, čl. 1.

¹⁴⁹ Srov. Norbert METTE, „Sehen – Urteilen – Handeln: Zur Methodik pastorale Praxis“, *Diakonia* 20(1989), pozn. 12.

¹⁵⁰ Josef HOCHSTAFFL, „Die Konzeption von Praxis“, in *Handbuch Praktische Theologie: Grundlegungen*, ed. Herbert Haslinger, Mainz: Grünewaldverlag 1999, s. 328.

jako krok „reflexe“. Zná dokonce i další krok: „celebration“, slavení, slavnost. To odpovídá zkušenosti křesťanů, že úspěch jednání je vždy Božím darem a milostí.

2.2 Charitativní práce: interakce sociální práce a diakonie (Michal Opatrný)

Poměrně často se můžeme setkat s poněkud zjednodušujícím názorem, že „charitativní práce“ je soubor sociálních, zdravotnických a pedagogických činností, kterým se věnují církevní pomáhající organizace, jako je např. Charita ČR. Právě proto je na místě, aby zde byl tento problém promyšlen detailněji. Východiskem přitom bude, že se v praxi těchto organizací setkávají dvě různé koncepce pomoci – sociální práce a tzv. diakonie.

2.2.1 Pojem diakonie v kontextu praktické teologie

Katolická praktická teologie vzniká v Rakousko-Uhersku v době osvícenství, tedy v době specifického způsobu vlády a státní reformy církevní správy v habsburské monarchii,¹⁵¹ jako tzv. pastorační teologie. Osvícenství bylo poměrně složitým a diferencovaným procesem a obdobně složitá a diferencovaná je i jeho hodnocení historiky.¹⁵² Ještě v 18. stol. bylo teologicky reflektováno hlavně podle toho, zda jeho myšlenky a jejich praktické prosazování lidem škodí, či prospívá, a ne jako veskrze mylné a protikřesťanské hnutí.¹⁵³ Pastorační teologie je pak v tomto smyslu „produktem“ onoho „dobrého osvícenství“, které lidem prospívá, protože jejím předmětem byla především otázka, co mají dělat kněží, aby jejich práce přispívala k náboženskému i všednodennímu životu člověka.

Ve 20. stol. se však začíná více prosazovat myšlenka, že když každý křesťan může a má jednat podle vzoru Ježíše Krista, má i aktivně spolupracovat na pastorači: Nemá být objektem práce kněží,¹⁵⁴ ale kněží i věřící mají jak svou práci, tak i svým životem společně utvářet církev. Toto východisko si proto žádá, aby bylo jasně stanoveno, co je pro praxi církve charakteristické, resp. konstitutivní. Protože se ústředním zájmem stává životní praxe, začíná se hovořit o teologii praktické. Musí být proto stanoveno, o co má církev v praxi usilovat, aby vůbec byla církví. Nebo vyjádřeno jinak, musí být srozumitelné a transparentní, jaké má její jednání cíle.¹⁵⁵

2.2.1.1 Teorie konstitutivních prvků církve Katolická praktická teologie tak stojí na teorii konstitutivních prvků církve,¹⁵⁶ která říká, že církevní praxe sestává z následujících čtyř prvků, resp. že všichni křesťané musí ve svém životě – veřejném i soukromém – usilovat o následující čtyři body, pokud chtějí tvořit církev, která je věrná odkazu svého zakladatele Ježíše Krista:

1) *Bohoslužebné jednání*, které vyjadřuje vztah Boha k člověku a člověka k Bohu. Patří do něj slavení mše, modlitba, slavení svátostí atp.

Tento konstitutivní prvek je označován řeckým slovem *leitúrgia* (doslova: „dílo lidu“).

¹⁵¹ Srov. Rudolf SVOBODA, „Proces založení českobudějovického biskupství v letech 1783–1789“, *Studia theologica* 10, č. 3 [33] (2008): 19.

¹⁵² Srov. Rudolf SVOBODA, „Arnošt Konstantin Růžička: josefinista a febronian? Pokus o revizi pohledu na osobnost druhého českobudějovického biskupa v kontextu současné diskuse o pojetí josefinismu“, *Studia theologica* 11, č. 3 [37] (2009): 42.

¹⁵³ Srov. tamtéž, s. 41.

¹⁵⁴ Srov. Markus LEHNER, „Prokrustovo lože: Systematizační pokusy v pastorační teologii“, *Teologické texty* 7, č. 5 (1996): 148.

¹⁵⁵ Srov. Rolf ZERFAß, „Die kirchlichen Grundvollzüge – im Horizont der Gottesherrschaft“, in *Das Handeln der Kirche in der Welt von Heute: Ein pastoraltheologischer Grundriß*, ed. Konferenz der bayerischen Pastoraltheologen, München: Don Bosco Verlag, 1994, s. 32.

¹⁵⁶ Srov. Markus LEHNER, „Caritas als Grundfunktion der Kirche“, in *Caritas '95: Jahrbuch des Deutschen Caritasverbandes*, ed. Deutscher Caritasverband, Freiburg i.Br.: Deutscher Caritasverband, 1994, s. 16–17.